

■ İosif Samuiloviç Braginski

Dil-üslub cəhətdən Nizami dən mürəkkəb müəlliflərdən biri hesab edilir, bu xüsusiyyəti "Sirlər xəzinəsi"ndə daha aydın görmək olar. Şairin poemaları bu cür qəliz dillə qələmə almasına səbəb həmin əsərləri əyləncəli mütaliə üçün nəzərdə tutulmaması olmuşdur. Zəngin lüğətdə poemalar ustalıqla bütün çarları ilə izah edilir, hər bir sözün mənə bağlılığı qeyd edilir, bu isə oxucudan əməlli-başlı erudit olmağı tələb edir.

Dünya ədəbi prosesində Nizaminin birinci poemasının nəzərə çarpan (əsasən Yaxın və orta Şərq, Orta və Şərqi Asiya ədəbiyyatında) bir çox bənzətmələri mövcuddur. Onların sayı əlliye çatır. Xüsusilə maraqlı olan bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, "Sirlər xəzinəsi"nin poetik bənzətmələrinin fars dilində qələmə alınmış böyük hissəsi Hindistanda yaradılmışdır.

Nizami 1180-ci ildə ikinci poeması olan "Xosrov və Şirin"i yazıb bitirmişdir. Bu romantik epik poemanın süjeti Sasanı salnaməsindən götürülmüşdür. Hər iki qəhrəman tarixi şəxsiyyətlərdir. Şirin adı Bizans, Suriya, ərəb mənbələrində qeyd edilmişdir. Xosrov (ö.t. 628-ci il) isə Sasanilər sülaləsinin sonuncu görkəmli hökmdarı olmuşdur. Onun haqqındakı məlumatlar silsiləsini IX-X əsr müəllifləri ötürmüşlər. Ərəb dilli tarixçi Ət-Təbəri (ö.t. 923-cü il) Xosrov Pərvizin hakimiyyəti barədə yazarkən onun sevimli arvadı Şirindən də bəhs edir, fars salnaməçisi Balami isə (ö.t. 996-cı il) sələfinin məlumatlarına bunları əlavə edir: "İnsanlar arasında çöhrəsi onunku qədər gözəl, onun qədər əxlaqlı insan yox idi".

Xosrov və Şirin haqqındakı başqa mənbə Firdovsinin "Şahnamə"sidir. Amma həmin poemanın mərkəzində əsərin əsas fiquru Xosrov dayanır, çünki o, sülalənin tarixini yazmışdı, amma əsər olduqca aydın, həm də bədii dillə qələmə alınıb. Bu rəsmi versiyalarla bərabər xalq arasında geniş yayılmış başqa əfsanələr də mövcuddur, (Kirmanşah bölgəsində Əhəmənilər sarayının xarabalıqlarının "Qəsri Şirin", "Şirin qəsri" adlanması əbəs deyildir).

Nizami Xosrovun həyatı haqqında bir çox məlumatları Azərbaycan salnamələrindən əldə etmişdir. Xosrova Şirinin məhəbbət tarixçəsi haqqındakı qeydlər Bərdə şəhərində qorunub saxlanır, Nizami isə əlbəttə ki, hekayənin Firdovsinin "Şahnamə"sindəki versiyasından da xəbərdar olmuşdur. Amma o, sələfinin əsərindən bircə detali da təkrarlamamışdır, bunu bəlağətli dillə özü də qeyd edir:

**Layiqilə sən qədrini bilsək,
Sən də naşükürlük etməzsən, bişəkk.
Çəkdiyin əməyə verməsək dəyər,
Səni Firdovsitək incitsək əgər,
Qızıla buz möhrü vuraraq həmə
Bir şarab satana onu verərsən.**

Nizami Firdovsindən fərqli olaraq, Xosrov və Şirinin sevgi mövzunu dərinlən araşdırmışdır. Şair insan həyatının mənə və məntiqini sevgidə görür. Sevgisiz insan sınıq ney kimi cansızdır. Rəssam-Nizaminin həqiqi novatorluğu və cəsarəti poemada əsas rol şah Xosrova deyil, Azərbaycan hökmdarı Məhinbanunun qohumu Şirinə həvalə etməsindədir. Şair Şirini ağıl, gözəllik, güclü iradə ilə zینətləndirmişdir. O, poemanın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Təsvir edilən bütün hadisələr onunla bağlıdır. Şirin Sasanı şahı Xosrovu sevir. Onun güclü sevgisi heç bir əngəl tanımır, hətta sevir seçdiyi şəxsin çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq, onu unutmağı bacarmır. Öz coşqun, dözümlü hissələrinə görə Şirin bir çox məhrumiyyətlərə, müsibətlərə dözür. Onun

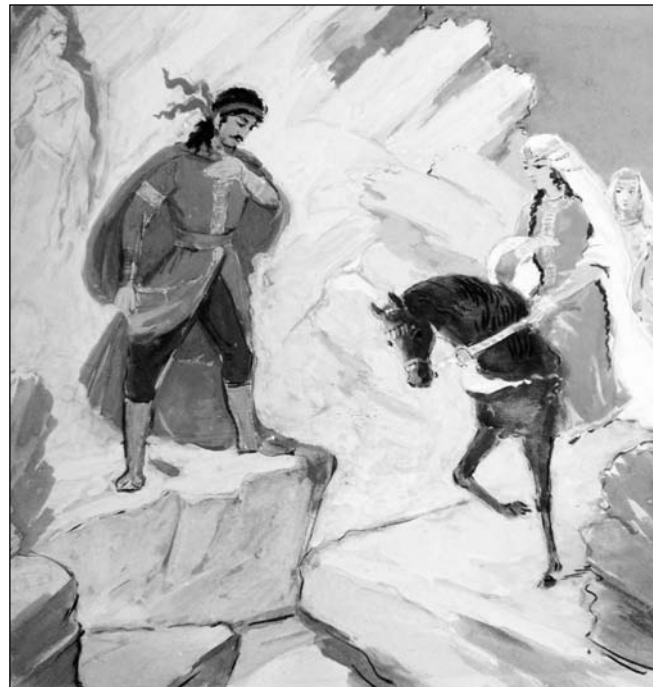
rə bilmək bacarığı var. Ancaq poemanın finalında Şirinin fədakar eşqinin təsiri altında Xosrovun xarakteri də dəyişir. O, humanist hökmdar cizgilərini əldə edərək dəyişikliyə məruz qalır. Bu, poemanın əsas ideyasıdır. Təbiət Xosrovu zəngin yaratmış olsa da, o öz gəncliyini əyləncələrə xərcləyir, dəbdəbəli, qayğısız həyat yaşayır.

Əsərin özünəməxsus cizgilərə malik obrazlarından biri olan daşyonan usta Fərhad Xosrova qarşı gəlir. Fərhadın Şirinə qarşı duyduğu atəşli məhəbbət onun əməyinə və yaradıcılığına təb verir. Fərhad obrazı da şairin novatorluğudur. Şəhər sənətkarları çevrəsindən olan bu gənc feodal hakimiyyətin nümayəndəsinə zidd şəkildə təqdim edilir. Müqayisə isə Xosrovun lehinə deyil. Şair Fərhadı alicənablıq cizgilərinə bü-

Dünya ədəbiyyatı tarixi

(Nizami Gəncəvi haqqında)

gözəlliyi möhkəm iradə və cəsarətlə həmahəngdir. O, Xosrovun arzularındakı azgınlığın qarşısını almağı, özünü, ismətinə qorumağı bacarır. Şirin həm də ideal hökmdar qadındır. O, ədalətli və humanistdir. O, Məhinbanunun ölümündən sonra ölkədə qayda-qanun yaradır, xalqın qayğısına qalmağa başlayır:

**Şirinin əlinə çatanda şahlıq
Ölkədən hər yana yayıldı işıq.
Ədalətlə etdi rəiyyəti şad,
Məhbuslar olundu həbsdən azad.
Şəhər qapısından bir bac almadı,
Heç bir əkinçidən xərac almadı.
Zülmədən qurtardı bütün məzlumlar,
Dünyada zülmədən qalmadı asar.
Dostluğa başladı şəhər, kəndistan,
Ona dua xoşdu dünya malından.**

Şirin öz alicənab rəftarı ilə hər kəsə təsir etməyi bacarır. Qayğısız, əxlaqi hissələrdən uzaq olan, xalqın taleyinə biganə yanaşan Xosrov onun səyinatəsinə görə insanın, əsasən də hökmdarın necə olmasını dərk etməyə başlayır. Şirin enerji ilə doludur, nəzərdə tutduğu məqsədə çatmaqda inadkarlıq, itaət göstərir, zəifliyə nifrət edir. Xosrov da Şirini sevir, amma onun sevgisi eqoistdir, bu sevgidə nə fədakarlıq, nə də qurban ve-

rümüşdür. O, cəsurdur, müstəqildir, düzgündür, fiziki baxımdan nəhəngdir. Bunlar individual cəngavərə xas əlamətlərdən daha çox zəhmətin bəhrəsidir.

Onların rəqabəti isə qaçılmaz faciə ilə nəticələnir. Fərhad bu qarşıdurmada məhv olur. Amma burda bir detal çox maraqlıdır. Fərhadın məhvi düzgün mübarizədə yox, xəyanət nəticəsində baş verir. Nizami bununla təkcə feodal kəsimin hakimiyyətdə qalmaq üçün qəbul edilməmiş metodlara qaçmasını nəzərə çatdırmaqla qalmır, həm də sonuncuların zəifliyini gizlədir. Xosrovun öz cinayətkar fikirlərini yerinə yetirmək üçün köməkçi qismində təyin etdiyi rəzil, hiyləgər insanın obrazı da həqiqətə yaxındır. Maraqlıdır ki, qatilin xarici görünüşünü daxili dünyası ilə təbii şəkildə əlaqələndirən şair onun portretinin realistik təsvirinə xüsusi yer ayırır:

**Pəncərədən girdi bir div sifətli,
Məhəbbət düşməni, çirkin xislətli.
Qəzəbdən qəssabək bulaşmış qana,
Nəfəttək od səpdi kini hər yana.**

Xəsisliklə qeyd edilmiş bir neçə ştrix, xırda epitetlər... və budur qarşımızda miskin xəyanətkarın ustalıqla yaradılmış portreti dayanıb.

Poema Xosrovun birinci arvadı Məryəmdən olan, sarayın yalanla, alçaqlıqla, ikiüzlülüklə dolu atmosferində böyümüş oğlu Şiruyenin analığına qarşı hissələrinin yaranması, onun sevgisini qazınmaq üçün doğma atasını öldürməsi ilə sona çatır. Lakin Şirin Xosrova olan sədaqətini qoruyaraq onun ölümündən sonra intihar edir.

"Xosrov və Şirin" in əsas qəhrəmanları romantik cizgilərlə əhatələnmişdir, sevgi hissi isə onların əməllərində öz əksini tapır. Bu sevgi bütün poemanı parlaq şəkildə həyəcanlandıran pafosla

bəzəyərək qəhrəmanları qanadlandırır, onları alicənab rəftara, qələbə uğrunda hünər göstərməyə təhrik edir.

Nizaminin romantikası həyatsevərdi, nikbindi, orada gələcəyə, həyatda işıqlı başlanğıcların qələbəsinə, insanın güc və ağılına inam var. Nizami poetik sözün əsl ustasıdır, o, bu poemada da parlaq, canlı obrazlar yaratmış, Azərbaycanın rəngarəng təbiətinin çoxobrazlı tərəflərini koloritli təsvirlərlə oxucuya ötürmüşdür. Nizami xarakterlərin təsviri, qəhrəmanlara psixoloji simaların həkk edilməsi, onların emosional vəziyyətinin, həyəcanlarının, sevinc və məyusluqlarının təsviri üçün böyük ustalıq göstərmişdir. Qəhrəmanlar isə dinamik inkişafda təqdim edilir.

Folklor nümunəsini bacarıqla qələmə alan Nizami bədii xalq yaradıcılığının inkişafında təsiri olan əsər yaratmışdır. "Nizaminin ikinci poeması təkcə Azərbaycan deyil, həm də dünya ədəbiyyatının nəhəng şedevrlərindən biridir. Yaxın Şərq ədəbiyyatında insan şəxsiyyəti zənginliyi, ziddiyyətləri, yüksəliş və enişləri ilə ilk dəfə təsvir edilirdi." (Y.E.Bertels)

Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının ərsəyə gəlməsi Yaxın Şərq üçün nəhəng mənə ifadə edirdi. Yüzliliklər ərzində Nizaminin humanist ideyalarını, onun bədii ustalığını özündə birləşdirən onlarla əsər yaranmışdır. Şirin və Fərhad obrazları öz həyatiliyi ilə yeni əsərlərin yaranması üçün nümunə rolunu oynamışdır. XIV əsrdə məşhur Azərbaycan şairi Arif Ərdəbili "Fərhadnamə" poemasını yazmış, əsərin mərkəzinə isə Sasanı şahı Xosrovu deyil, daşyonan usta Fərhadı qoymuşdur. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinin motivləri əsasında yazılan nəşərlər arasında böyük özbək şairi və alimi Əlişir Nəvainin (1441-1501) "Fərhad və Şirin" poemasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nizaminin üçüncü poeması "Leyli və Məcnun" 1188-ci ildə Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə yazılmışdır. Poema məşum sevgidən bəhs edən qədim ərəb əfsanəsi haqqındadır. "Əgər Leyli və Məcnun "kədərli əfsanə"sini xaraktercə ona yaxın olan Romeo və Culyetta haqqındakı povestlə müqayisə etsək, "Leyli və Məcnun"un daha geniş yayıldığını etiraf etməli olarıq" - Y.E.Bertels yazırdı.

Davamı səhifə 16-da

Əvvəli səhifə 15-də

Bunu onunla izah etmək olar ki, Leyli ilə Məcnunun eşqi barədəki əfsanə Ya-xın Şərqi bütün ölkələrində çoxdan xalq arasında məşhurlaşaraq folklorla qarışmış, sevgililərin obrazları cəmiyyətin bütün qatlarında rəğbətə qarşılanmışdır. Nizaminin poemasının mənbələrində qeyd edilməmişdir, amma artıq IX əsrdə Mərvədən olan İbn Kutayba ("Şeyrlər və Şeyrlər kitabı"), sonralar isə Əbul Fərəc əl İsfahani povestini ayrıca fəslini ərəb şairi Məcnunla sevgilisi Leyliyə həsr etmişlər. "Leyli və Məcnun"un fabulası IX-X əsr fars-tacik şairlərinə də (Rudaki və Rabia, Sufi şairi Bab Kuxa, məşhur Nasir Xosrov Ələvi (1004-1080)) məlum idi. Əlbəttə ki, bu süjetdə folklor mənbələri də var idi. Y.E.Bertels güman edir ki, XII əsrdə sufi çevrələrində şəhər sənətkarları, kiçik tacirlər və aşağı qövmlər arasında Məcnun obrazı məşhur olmuş, cavabsız eşqi misal göstərən hər zaman yada salınmışdır. "Leyli və Məcnun" poemasının leytmotivi də iki gəncin çılğın, hüdudsuz sevgisi idi. Şair sevgililərin insanın xoşbəxtliyinə düşmən olan qatı əxlaq və adətlərin hakim olduğu şərtlərdə rolunu göstərir. Niyə bir-birini bu qədər çox sevməyi Leyli və Qeys xoşbəxt ola bilmir? Nizami bu suala əminliklə cavab verir. Leylini Qeysə ona görə ərə vermirlər ki, o qeyri-adi adam, həm də şairdir, cəmiyyətə hakimlik edən riyakar qaydalarla yaşamaq istəmir. Onun poeziyası da sevgisi kimi alovlu və coşqundur. Amma feodal dini təsvirlərə görə bunların hər ikisi hərdəmxəyallığa işarədir, çünki incəsənətlə ciddi şəkildə məşğul olmaq həm mənasız, həm də rüsvayçılıqdır, sevgi isə ancaq Tanrıya doğru yönəlməlidir və ancaq "qəbr" həyatında xoşbəxt olmaq mümkündür. Qeys özünəməxsus düşüncələrini cəmiyyətə tuşlayaraq bundan imtina edir, bu səbəbdən də o "dəli", "ağılsız" adlanır (Məcnundur). Bu poemada Nizami diqqəti insanın mənəvi ömrü, iradə azadlığı, şəxsi xoşbəxtlik hüququ haqqındakı mühüm həyatı məsələyə yönəlmişdir. Nizaminin ərəb mənbələrindən asılılığı tamamilə doğrudur. Ərəb əfsanəsinin süjet xətti bu cürdür: Qeys Leylini o qədər şövqlə sevir ki, Məcnun ləqəbi qazanır. Qızla nişanlanmaq cəhdi ümitsizliyə düşür olduqda isə o, eşqi uğrunda həlak olur. Bu əfsanədə Qeys obrazı statikdir, süjet dinamikliyi ilə seçilmir, ayrı-ayrı detallar isə öz aralarında zəif əlaqəlidir. Bütünlükdə poema epizodların bir-biri ilə əvəzlənməsindən ibarətdir, onların hər biri isə uğursuzluqla nəticələnir. Bu epizodlar tamamilə şüurlu şəkildə hadisələri ləngidir. Qəhrəmanın eşqi faciə ilə nəticələnir. Məcnun insan cəmiyyəti ilə əlaqələrini həmişəlik kəsir. Oxucu artıq əmindir: bundan sonra necə olur-olsun xoşbəxt final baş tutan deyil. Leylinin ərə vəfat edir. Sanki bundan sonra bütün çətinliklər arxada qalır. Leyli ilə Məcnun birləşə bilirlər, amma artıq çox gecdir. Cəmiyyətlə əlaqəni kəsən Məcnunun ar-

tıq Leyliyə ehtiyacı yoxdur: Leyli onun ideali, tanrısıdır. Elə bu səbəbdən də Leyli vəfat edir, sanki öz həyatını Məcnununda yaşayan həmin ideal obraza güzəştə getmiş olur.

"İskəndərnamə" poemadakı bir çox sınaqlardan keçərək peyğəmbərlik missiyasının daşıyıcısına çevrilən İskəndər kimi Məcnun da qəddar taleyin zərbələri altında "dəliyə", saf poetik nümunələr yaradan şairə çevrilir. Nizamininbu konsepsiyası sonrakı dövr tədqiqatçıların "Leyli və Məcnun" poemasını sufi əsəri kimi qəbul etmələrinə əsas verir, onun sonluğu "sadə mən"dən "kosmik mənə" çevrilməni ön plana çəkir. Amma sufiyanə izahı olduqca bəsit hesab edən Y.E.Bertels haqlıdır. Nizami poemaya özünəməxsus mistik hücumdan məhrum olmayan daha mürəkkəb mənə əlavə edir. O, panteist sufizmin neoplatonik doktrinasından daha çox yaradıcılığın

edilmədiyini, onların taleyinə işarə edilmədiyini hər bir poeziya həvəskarına məlum olan lirik divanlar azlıq təşkil edir.

"Xosrov və Şirin"də olduğu kimi 1196-cı ildə qələmə alınmış "Yeddi gözəl" ("Həft peykər") poemasının giriş hissəsində də şair Firdovsinin izi ilə getdiyini, onun gereksiz hesab edərək kənarlaşdırdıqlarını cilalayaraq oxucuya təqdim etməyə çalışdığını qeyd edir. Ola bilər ki, poemanın əsas qəhrəmanı olan Bəhrəmin Qafqazda populyarlığı Nizami-

Dünya ədəbiyyatı tarixi

(Nizami Gəncəvi haqqında)

psixologiyasını əks etdirir.

Ölümsüz "Leyli və Məcnun" poeması Şərqi poeziyasında dərin iz buraxmış və Şərqi müxtəlif dövr istedadlı şairlərinin çoxsaylı nəzirelər yaratmasına səbəb olmuşdur. Nizaminin sözügedən poemasının nəhəng tədqiqatçılarından (Y.E.Bertels, türk ədəbiyyatçısı Aqah Sirri Ləvənd və b.) araşdırmalarına əsasən fars dilində iyirmidən artıq, türk dilində (o cümlədən Azərbaycan və özbək dillərində) iyirmi doqquz, bundan başqa kürd və başqa dillərdə nəzirelər yaranmışdır. Daha bir fakt da olduqca vacibdi, Nizaminin dünyəvi əhəmiyyətli olduğuna işarə edən: fars, türk və ərəb (hətta urdu və hindi) dillərində bəxtsiz sevgililərin adlarının qeyd

yə bu süjeti təkmilləşdirmək üçün əsas vermişdir, elə onun əvvəlki poeması "Xosrov və Şirin" də ilk növbədə Qafqazla bağlı olmuşdur.

Poemada iki süjet xətti vardır: birinci - Bəhrəmin həyatı, ikinci - birinci süjet xətti ilə bağlı olmayan novellalar sırası, şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüş fantastik nağıllar. Bəhrəm hələ gənc ikən yaşadığı qəsrə əvvəllər içərisində olmadığı otağı kəşf etmiş, içəridəki divarda qeyri-adi freska görmüşdür: freskadakı yeddi möcüzəli gözəllərin əhatəsində onun özü təsvir edilmişdir. O, atasının ölümündən sonra padşah olduqda qəsrə gördüyü portretdəki yeddi şahzadəni özünə arvad edir. Onlar hind, türkmən, xarəzmi, slavyan, məğrib, Bizans və İran gözəlləri idi. Bəhrəmin əmri ilə ən yaxşı memar onun arvadları üçün daxili günbəzli pavilyonları olan yeddi saray inşa edir. Günbəzlərdən hər birinin astroloji cəhətdən heftənin günlərinə və həmin günə əlaqədar planete uyğunlaşdırılmış rəngi vardır. Maraqlıdır ki, Avropa xalqlarının təqvimlərində də Babil astroloji nöqtəyi-nəzərindən əlaqəli olan həmin simvollar istifadə edilir. Məlumdur ki, Babil ehramları yeddi pille üzərində inşa edilmişdir, divarlar isə heftənin günləri və planetlərə uyğun olaraq rənglənmişdir. Bəhrəm hər sarayda başdan-ayağa həmin günə uyğun rəngdə libas geyinərək bir gecə keçirir. Saraylardakı şərait də eyni zamanda günün rənginə uyğunlaşdırılır. Şahzadələr növbə ilə musiqinin müşayiəti altında Bəhrəmə öz ölkələrinin nağılları danışirlər.

Şair bədii yüklənməni fantastikadan ibarət olan yeddi nağıl və ya novellaya köçürür. Amma müəllifin istedadının gücü fantastikani reallıqla uyğunlaşdırmaqdadır və beləcə qeyri-adi arxayınlıq əldə etmiş olur. Y.E.Bertels həmin novellaların xarakteri barədə yazır: "Nizami öz

qarşısında olduqca mürəkkəb tapşırıq qoyur. Onun qəhrəmanı fantastikanın çətinliklərinin öhdəsindən gəlməlidir. Eyni zamanda hər bir gözəlin danışdığı novellaların mövzusu da müvafiq rənglə uyğunlaşdırılmalıdır. Amma bu da azdır. Hər bir novellanın əsası qaradan ağa keçid edən eşq əzablarından ibarətdir, buradakı aşırı həssaslıq davamlı olaraq parlaq ahəngdar sevgi ilə əvəzlənir. Amma bu maneələr dahi Nizamini qorxutmurdu. O, yeddi şedevr yaratmışdı".

Rus dilindən tərcümə edən:
Xatirə Nurgül